

Anmeldelser

Johan Hvidtfeldt: Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795-1805. Mit einer Zusammenfassung in deutscher Sprache (Skrifter, udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 29 - 1963).

Det er en meget omfangsrig bog, som rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt har forsvaret for den filosofiske doktorgrad ved Aarhus Universitetet.

Omfanget hænger i nogen grad sammen med en egenskab, som forfatteren har til fælles, ikke med sin berømte navne og fagfælle rigskansler Arild Huitfeldt, men med en langt ældre navnkundig dansk historieskriver: Saxo Grammaticus, om hvis »Gesta Danorum« Ellen Jørgensen skriver, at det »er blevet en overdaadig Udfoldelse fra først til sidst«. Man gør næppe Saxo uret ved at tillægge ham som stilprincip: Kan du udtrykke en mening udtømmende og smukt i 20 ord, skal du til glæde og gavn for læseren anvende 30 eller 40 ord, og spar ikke paa gentagelser.¹

Stor bredde er i dr. Hvidtfeldts bog allerede til stede i de indledende afsnit, især det om den litterære diskussion om »frihed og ejendom«, storbrug og udparcellering og andre landboretslige og landøkonomiske spørgsmål i Europa og hertugdømmerne i 2. halvdel af det 18. aarh. Især gælder det dog fremstillingen af den politiske kamp om livegenskabets ophævelse i aarene fra og med 1795. Mange aktstykker refereres unødvendigt bredt og ofte føjes hertil kommentarer, som i stor udstrækning gentager, hvad der klart fremgaar af selve aktstykkereferatet. Bogen vilde ganske givet have vundet ved en stramning af teksten. Sproget er dog i det hele godt, selvom forseelser mod grammatik, syntax og logik ikke altid er undgaaet.²

¹ Mon det ikke var med henblik paa fremstillingsformen, at Saxo i følge »Sjæll. Aarbog« fik tilnavnet »Longus«?

² Som et eksempel blandt flere kan nævnes: »De (dvs. de livegne) maatte heller ikke drive forretning uden deres herres samtykke eller i det hele

Personkarakteristikerne er ikke altid lige rammende og kan være noget klichéagtige. »Lysende« er et ord, forfatteren i forskellige forbindelser ynder. Historikeren skal være forsigtig med anvendelse af det, især naar talen er om mænd og kvinder af Adams efterslægt. Den af det daværende danske monarkis statsmænd, om hvem jeg er mindst betænkelig ved at bruge ordet — Christian Ditlev Reventlow — staar dr. Hvidtfeldt i sin bog mere reserveret overfor. Til gengæld kalder han Ernst Schimmelmänn en »lysende personlighed« (s. 119), skønt denne repræsentant for en overvejende tysk dannelse — en af de sidste indenfor enevældetidens gehejmestatsråd — vel besad megen idealisme, elskværdighed og aandelig rørigheid, men som aand var uden originalitet og dybde og som finansleder svigtede totalt. Forfatteren har her ladet J. G. Rist og Louis Bobé paavirke sit syn med afstandtagen fra den langt mere ædruelige og kritiske Edv. Holm.¹

Han yder det store i A. P. Bernstorffs personlighed og statsmandsgerning fuld retfærdighed, men tvivlsomt er det, om han paa ethvert punkt helt har forstaaet hans synsmaader og motiver. Det samme gælder flere mænd indenfor det slesvig-holstenske ridderskab.

Bogens første hovedafsnit »Livegenskabets tilblivelse og udvikling« giver en dygtig oversigt, men ikke noget nyt, Forf. fremhæver rigtigt, at det østelbiske livegenskab, som det gradvis vokser frem fra den store landbrugs- og befolkningskrise i 14. aarh., gennem prisstigningen i 16. aarh., den øgede og intensiverede hovedgaardsdrift og 30-aarskrigens ødelæggelser, til de former, vi møder i 18. aarh., »har mange forudsætninger«, af hvilke han er tilbøjelig til som de vigtigste at anse »de rent økonomiske, de skiftende konjunkturer«. Dette syn kan dog kun accepteres, hvis han i disse »konjunkturer« indbefatter katastrofale nedgange i folketallet og de faktorer, som har fremkaldt dem: opgivelse af »marginaljordeu« efter den stærke expansion i 12.-13. aarh., med utilstrækkelig ernæring for store befolkningsdele som følge, mange og hærgende krige og — maaske — temporære klimaforværringer i forskellige regioner. Og han er for de tyske landes vedkommende vist for tilbøjelig til at undervurdere romerretslig

taget indgaa nogen forpligtelse, som kunne være imod deres rettigheder« (s. 21). Sprogligt kan formuleringen kun gælde de livegnes rettigheder, men meningen maa jo være: godsejerens. »En pige blev inderst, naar hun fik godsejerens tilladelse til at gifte sig.« (s. 20) Her maa jo skulle tilføjes: »med en inderst«. Hun blev ikke inderst-kone, hvis hun ægtede en af de livegne gaardmænd. S. 14 synes en linie bortfaldet.

¹ Se bl. a. Danmark-Norges Historie . . . (1720-1814) VI, 2. del, s. 653 ff.

indflydelse og, hvad angaar stavnsbaandets udvikling baade i landene øst for Elben og i det sjællandske retsomraade, tilknytning til ældre former for ufrihed. Som bekendt hælder flere nyere forskere (G. og H. Aubin, H. v. Loesch, W. Weizsäcker o. a.) til den anskuelse, at der under hele den østtyske kolonisationsperiode gjaldt den bestemmelse, at en bonde kun kunde forlade sit arvefæste, naar han var i stand til at stille sin herre en fuldt tilfredsstillende erstatningsfæster — en delvis tilnærmelse til Paul v. Hedemann-Heespens af de fleste holstenske historikere forkætrede teori. Dr. Hvidtfeldt fremdrager desuden med rette de eksisterende vidnesbyrd om, at bønder af slavisk herkomst i flere tilfælde var undergivet andre retsforhold end bønder af tysk herkomst. Og han betoner med styrke, at adelen i Holsten havde faaet gennemført en vidtgaaende frigørelse af dens godsomraade fra de oprindelige folkelige ting, saaledes at patrimonialjurisdiktionen her var almindelig allerede omkring 1450 (s. 17). Han betoner tillige, at denne jurisdiktionsret, der som forudsætning havde et godsomraades samling omkring hovedgaarden, efterhaanden, hvor fyrstemagten var svag, muliggjorde udviklingen til »Gutsherrschaft« med det haarde livegenskab, vi i 17. og 18. aarh. møder i Østholsten, hvorfra det bredte sig til de fleste større ridderskabelige og hertugelige godser i Øst- og egne af Vestslesvig (s. 12 f., 16 ff.). Selvom patrimonialjurisdiktion i dens fulde omfang for prælater og adelige (sammen med deres exemption fra herreds- og sogning) i de to hertugdømmer først definitivt stadfæstedes i privilegiebrevet af 1524, er det åbenbart den, som den kongerigske adel fiskede efter, naar den under haandfæstningsforhandlingerne i København i 1513 begærede, »at vi maa nyde vore tjenere og vordnede saa fri som kronen og kirken og de gode mænd i Sønderjylland og lante Holsten have deres«,¹ men kun delvis fik opfyldt ved den saakaldte »hals- og haandsret« i haandfæstningerne af 1523 og 1536, ligesom det kun var de færreste adelsgodser i Danmark, som da og siden opnaaede birkeret. Dette er forf. klar over, saaledes at det almindelige blev »at adelens bønder var tingpligtige under herredet« (s. 14). Underligt da, at han ikke ser, at det slesvig-holstenske ridderskab (og til reformationen hertugdømmernes prælater) i kraft af den omfattende jurisdiktionsret allerede i senmiddelalderen kom til at besidde saa store myndighedsrettigheder over sine fæstebønder, at særlige regler, der fastslog bondestavnsbaandet, var mindre nødvendige, før hovedgaardsdrift og hoveri saa stærkt udvidedes under prisstigningen

¹ C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie . . . 1497–1536, II, s. 586 — et kildested, som dr. Hvidtfeldt besynderligt nok forbigaar.

i 16. og begyndelsen af 17. aarh. Dette er en af grundene til, at man stiller sig skeptisk til hans, i tilslutning til J. Jessen fremsatte hypotese, at den i 15. aarh. paa Sjælland og de danske sydøer fremvoxede vornedpligt «kan have været en inspiration for det østelbiske ridderskab, da det i den senere del af middelalderen begyndte at udøve større magt over sine bønder og binde dem til stavnen» (s. 15). Der er ogsaa andre aarsager, som det vil føre for vidt at komme ind paa her. Det samme gælder baggrunden for den i det sjællandske retsomraade udviklede vornedpligt, som faktisk rummer flere gaadefulde problemer end fremvæksten af det østelbiske livegenskab. Her skal blot antydes, at gaaden ikke, saa lidt som ved livegenskabets oprindelse, lader sig løse uden ved antagelsen af ældre former for ufrihed, vel især paa kirke- og klostergodset.

Skal forskellene i den landboretlige og landøkonomiske udvikling i kongeriget Danmark og i hertugdømmerne, som dr. Hvidtfeldt med rette fremhæver som mere iøjnefaldende end lighederne (s. 14), skildres mere udtømmende, end det er rimeligt at gøre i hans bog, maa behandlingen (foruden forordningen om livsfæste 1523) ogsaa omfatte den kendsgerning, at de middelalderlige landskabsloves syn paa ret og uret i saa stor en udstrækning kom til at præge Danske og Norske Lov af 1683 og 1687. Betydningsfuld er ogsaa forordningen af 1682, som gik over i Danske Lov, om at ingen landsbyer eller bondegaarde maatte odelægges for at forbedre sædegaardens avling.¹ Skønt den ikke altid blev strengt overholdt, har den dog sikkert, ved siden af de driftøkonomiske forhold, haft sin andel i, at hovedgaardsjorden i forhold til bondejorden i kongeriget aldrig fik det store omfang, som tilfældet var i de østelbiske lande. Motiverne for forbudet var, som anført i den nedsatte kommissions betænkning, dels fiskale, dels populationistiske; hertil kom efter landmilitens genoprettelse i 1701 de militære. «Bondebeskyttende» i humanitær forstand kan man ikke kalde nedlæggelsesforbudet af 1682 og de skærpede gentagelser af det i 1725 og 1740, udstedte i en tid, hvor hovedgaardsejersynspunkter var de herskende indenfor regeringen og blandt amtmændene og hvor efter vornedpligtens ophævelse i 1702, pas- og andre bestemmelser i forbindelse med landmilitensordningen gradvis mindskede bøndernes bevægelsesfrihed, en tendens, som kulminerede i stavnsbaandsforordningen 1733 og de senere skærper af stavnsbaandet. Den borgerligfødte kancellisekretær og historieskriver Niels Slange pegede

¹ Senest og bedst behandlet i Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård, 1957, s. 118 ff.

dog i en memorial fra 1724 paa, at nedlæggelser bl. a. havde den følge, at de andre bønders hoveri blev strengere, og 1736 indsendte Nicolaj Ostorf et forslag til kommercekollegiet, hvori han foreslog udstykning af hovedgaardsjorderne, saaledes at gaardfæsterne blev hoverifri og fik tid og sind til at passe deres egen avl til fremgang for dem selv og til gavn for landet. Forslag fra andre gik i samme retning, bl. a. et af Samuel Gottfried Meyer fra 1739, som lagde stærk vægt paa, at de foreslaaede reformer afgørende vilde ændre bøndernes sind og naturel.¹ Kommercekollegiet afviste med skarp kritik disse forslag, som dog har stor interesse ved at vise, hvilke aandstrømninger der var ved at røre paa sig blandt mænd af dansk borgerstand — samtidig med at i Holsten grev Hans Rantzau paa Ascheberg 1739 begyndte at udparcellere en stor del af sin hovedgaardsjord til hoverifri gaardfæstere, baade for at øge godsets indtægter og forbedre bøndernes stilling, og hertug Frederik Carl af Plön fra 1735 lod bønderne i flere landsbyer købe sig selv og deres brug fri (Hvidtfeldt, s. 42 ff.) — foreløbig dog som enlige svaler. De nævnte danske forslag staar ogsaa som et prælude til den offentlige diskussion om reformer, som i Danmark, sikkert paa initiativ af den tidligere hofpræst og Bergenbiskop, universitetets prokansler Erik Pontoppidan, tog sin begyndelse ved den kongelige opfordring af 1755 til alle om at indsende afhandlinger om »alle de sager, som kan være tjenlige til at opretholde landets flor«. Ikke længe efter kunde Fred. Lütken paa tryk kræve frihed for den danske bonde som middel til at gøre ham til den engelske bondes ligemand i flid og dygtighed;² kgl. regimentskriver Niels Schelde kunde i det af Pontoppidan redigerede »Danmarks og Norges oeconomiske Magazin« V (1761) med redaktørens rosende efterskrift rette et lidenskabeligt angreb paa stavnsbaandet og bondens andre byrder og betegne bondestanden som »den Stand, som egentlig er et Riges Grundstyrke«, og J. S. Sneedorff i sit tidsskrift »Den patriotiske Tilskuer« (1761–63) bruge et lignende udtryk: »det menneskelige Selskabs og Statens Grundstøtte« (blad 114). Sneedorff formulerer ogsaa, bl. a. i tilslutning til den franske fysiokrat grev Mirabeau d. æ., ønskeligheden af at give bonden »frihed og ejendom« (blad 70), det fra England importerede slagord (Liberty and Property).

Da dr. Hvidtfeldt i sit afsnit om »Den litterære diskussion og begyndende reformer« (s. 23 ff.) i tilslutning til nyere tyske forfattere lægger saa stor en vægt paa den rolle, som naturretten i dens af Samuel Pufendorf, Chr. Thomasius og Chr. Wolff udbyggede

¹ G. Olsen: Anf. v., s. 121 ff., 228 ff.

² Oeconomiske Tanker I 1756, s. 36 f.

form og den i 18. aarh. af naturretten paavirkede tyske kameralisme har spillet for droftelsen af landbrugets og bondestandens problemer i Danmark og hertugdømmerne som i Tyskland og Østrig, og ganske særligt fremhæver H. G. von Justis og G. C. Oeders betydning, er det rimeligt at betone, at de hovedtanker, vi møder hos disse forfattere fra 1750'erne og 1760'erne, er fremme hos danske reformvenner over 20 aar før, og at Oeders berømte skrift fra 1769 om, hvorledes der kunne skaffes bondestanden »Freyheit und Eigenthum« i flere henseender foregribes af Sneedorff — under fransk fysiokratisk indflydelse — og andre danske forfattere. At naturret og naturretspaavirket kameralisme har været med til at præge tankegangen ogsaa indenfor det danske monarki, især gennem Oeder, skal ikke bestrides. Men dr. Hvidtfeldt undervurderer uden tvivl de inspirationer, som fysiokratismen fra o. 1760 gav danske tilhængere af landbrugsreformer, især ved at styrke den interesse for engelske landbrugsforhold, som allerede før havde gjort sig gældende (bl. a. hos Fred. Lütken). Og det lader sig næppe gøre at rokke afgørende ved Edv. Holms syn, at danske forfattere i aartierne omkring 1750 har »folt sig stærkere hendragne til fransk og engelsk Aandsliv end til det tyske«, og at »deres Hjærter tilhorte den engelske og endnu mere den franske Literatur, ligesom det engelske og det franske Folk afgjort vare de, der interesserede dem mest«.¹

Hertil kommer imidlertid noget andet, som bør siges, selv om en bevisførelse i enkeltheder vilde nødvendiggøre en omfattende vurderende redegørelse. Edv. Holm skrev i 1888 det smukke og stadig højt værdifulde jubilæumsskrift »Kampen om Landboreformerne i Danmark« (hvis titel øjensynlig har inspireret dr. Hvidtfeldts). Det indgaar som led i den række af handlinger (udgivne 1879–88), i hvilke den fremragende historiker belyste dansk tænke- og følemåde med hensyn til stat og samfund, regeringsmagt og frihed fra og med Holberg til trykkefrihedsforordningen af 1799, og som er forstudier til det monumentale værk om Danmark-Norges (og hertugdømmernes) historie 1720–1814. Senere skrev Holm i dette værks bind II, 2. Afd. (1909), s. 447 f., at »den Drøftelse, der fandt Sted om Livegenskabet, paa ingen Maade kan sammenlignes med den voldsomme og omfattende Forhandling, som Kampen om Landboreformerne fremkaldte i Danmark«. Efter læsningen af dr. Hvidtfeldts bog

¹ Om det Syn paa Kongemagt, Folk og borgerlig Frihed, der udviklede sig i den dansk-norske Stat i Midten af 18de Aarhundrede (1746–1770), 1883, s. 28; jvf. Danmark-Norges Historie . . . (1720–1814), III, 2. Afd., 1898, s. 473.

er man tilbøjelig til at give den ældre historiker ret. Det skyldes til dels, at reformmændene i Danmark — Erik Pontoppidan, Henrik Stampe, J. S. Sneedorff, Niels Schelde, Chr. Martfelt, Fred. Lütken, P. F. Suhm, A. C. Teilmann, Tyge Rothe, V. A. Hansen, P. C. Abildgaard, Ludvig Reventlow og fremfor alle Chr. Dittl. Reventlow og Chr. Colbjørnsen — gennemgaaende var af større format og præget af større medmenneskelig varme end de fleste reformtilhængere og -skribenter i Holsten og Slesvig — med al respekt for Johan Chr. Fabricius, August Niemann, Jürgen Bladt, Fr. W. Otte, G. L. Bokelmann, C. U. D. v. Eggers, F. O. V. Lawätz, H. Fr. Baudissin, L. A. G. Schrader, D. H. Hegewisch m. fl. Betegnende nok betoner en af dem, som i hertugdømmerne med den mest glødende lidenskab forsvarede »menneskehedens hellige ret«, rektoren i Slesvig H. P. C. Esmarch med stolthed, at han er dansk af fødsel. Meget stærkt dansk (og nordisk) paavirket var ogsaa en anden slesviger: J. C. Fabricius.

Der bør her mindes om, at mens forslag om og forsøg paa at ophæve livegenskabet i Hertugdømmerne i 17. aarh. og frem til 1790'erne er ganske faa og kun sjældent fører til resultater i praksis (Hvidtfeldt, s. 40 ff.), gjorde Christian IV 1633-34 forsøg paa at faa vornedskabet ophævet og fik 5 rigsraader og 17 adelige fra det sjællandske retsomraade betingelsesvis med sig; paa stændermødet 1660 fremkom forslag derom fra rigsraad Gunde Rosenkrantz (betingelsesvis) og fra københavnske borgeres side, og i sit politiske testamente 1666 gik rigsskatmester Hannibal Sehested med stor styrke ind for både denne reform og for nedsættelse og fastsættelse af hoveriet til et vist antal dage om året, for at vække og fremme bondens arbejdslyst indenfor alle erhverv, et motiv som ved siden af ønsket om at styrke forsvarsviljen ogsaa fremhæves i forordningen om vornedskabets ophævelse af 1702, som flertallet af den nedsatte kommissions adelige og borgerlige medlemmer gik ind for. Det var, skrev Ludvig Holberg i sin 49. epistel, »den største Zirat« i Frederik IV.s historie. Skønt godsejer- og militære interesser i forening — ikke uden indflydelse fra indvandrede tyske godsejere — siden skulde lægge et saa tyngende aag paa den danske bondes skuldre som ingensinde før, kom dog forordningen af 1702, som er enestaaende i datidens europæiske historie, til at faa en stor betydning som støtte for reformvennernes kamp efter 1755. Den er udtryk for en dansk tradition i synet paa bonden, som har endnu ældre rødder end de nævnte og træder frem i Christiern II.s lovgivning, forordningen om livsfæste af 1523 og Frederik I.s og Mogens Goyes forsøg samme aar paa vornedskabets ophævelse. Der er jo en portion sand-

hed i Erik Arups ord, at et grundtræk i dansk historie »er den stadige hævvelse af ligheden, saa vidt det til enhver tid har været muligt, i alt fald som afværgelse eller fjernelse af ulighed«. ¹

Hermed forbandtes i 18. aarh. entusiasmen for den norske bondefrihed (hos G. Schoning, Hans Bull, Nordahl Brun, Suhm, T. Rothe m. fl.) og den stærke væxt i det norske bondeselvejes udbredelse, og desuden og ikke mindst den rige udfoldelse af dansk-norsk aandsliv fra Kingo, Brorson og Chr. Falster frem til Johannes Ewald — vel den europæiske præromantiks største og hjerteligste digtergenius — og Johan Herman Wessel, en udvikling, som næredes af baade hjemligt og fremmed, af humanisme og religiøse strømninger, blandt de sidste især pietismen. Den centrale skikkelse i denne overvældende rigdom er naturligvis Holberg. Han kunde give udtryk for skepsis overfor de sjællandske bonders udviklingsmuligheder, men han førte skikkelser fra deres verden med levende anskuelighed frem for almenheden i »Peder Paars« og i nogle af sine bedste komedier, han bevidnede i »Niels Klim« bøndernes arbejde sin agtelse og talte med sympati om den naturlige forstand og saglige kyndighed hos dygtige bønder, med harme om de trællekaar, som fogeder, herskaber og præster ofte bød bonden. Med Holberg begyndte faktisk den litterære behandling af bondeproblemer i Danmark; alle de senere danske forkæmpere for bondereformer, ikke blot Sorøskolens J. S. Sneedorff, havde læst ham og inspireredes af ham. De talte — hvad enten deres ideal var frie forpagtninger efter engelsk forbillede eller beskyttelse af bondebrugene — blot med større varme og optimisme om »den kære bondestand«, end den store komiske digter og køligt-rationelle livsfilosof svang sig op til.

Vilh. Andersen saa rigtigt da han skrev om »det Samspil mellem Akademikeren og Almuen, som først Holberg, siden Grundtvig fik i Stand« (Ill. dansk Litteraturhistorie II, s. 96). Der bør dog i denne sammenhæng sendes en tanke til Ewald, som vovede i »Fiskerne« (1779) at gøre jævne almuesfolk til heltene i et alvorligt versedrama, og for hvem folkeoplysning var en hjertesag. Endnu mere almenlæst, ogsaa i tysk oversættelse, blev det værk, hvorfra Ewald havde hentet sit emne, Ove Malling's »Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere« (1777). Malling, den dansksindede, men konservative statsleder Guldbergs protegé, holdt sig endnu forsigtigt tilbage i reformkampen, men hans helstatslige nationalfølelse omfattede ogsaa bonden, som han i sin bog skildrer, som det hed i forordet, »under-

¹ Danmarks Historie II, s. 396.

tiden ved Siden af Kongen, thi hans Handlinger fortjente at staae der».

Til optimismen bidrog bl. a. de bedrede landbrugskonjunkturer og det heldige udfald af Chr. Günther Stolbergs reformer paa Hørsholms gods (1759-61) og A. P. Bernstorffs og Torkel Badens paa godset Bernstorff (1764-67).¹

Man kan næppe beskyldes for uberettiget nationalistisk overvurdering ved at hævde, at dansk-norsk aandsliv, naar undtages abstrakt og systematiserende filosofi, som aldrig var nordboernes stærke side, musiken og kunsthistorien (Winckelmann), i den nævnte periode, indtil Herders, Goethes og Schillers fremtræden i 1770'erne og 1780'erne, overgik det tyske m.h.t. digtergenier af høj rang indenfor forskellige genrer og i følelsernes ægthed, styrke og rigdom. Man berøver herved ikke Lessing den ære, der tilkommer ham, og Wieland den vel noget ringere, hvorpaa han kan gøre krav. Dette rige dansk-norske aandsliv, i hvilket hjemlige traditioner forenedes med inspirationer fra antiken, bibelen, Vesteuropa, Italien og Tyskland, skabte en frugtbar grobund for den danske kamp for landboreformer, uden hvilken denne ikke fuldt forstaas.

Nær tilknytning til dansk aand- og lærdomsliv, især dansk historieforskning, havde lensgrev Johan Ludvig Holstein til Ledreborg, født i Mecklenburg, men gennem sin fader J. G. v. Holstein, som før sønnens fødsel traadte i dansk hof- og siden i dansk statstjeneste, tidligt akklimatiseret i Danmark, hvor han ægtede en dame af gammel dansk adel, og fra 1735 til sin død i 1763 oversekretær i Danske Kancelli og medlem af konseillet. Ægteparrets karakterfulde og dybt religiøse datter blev 1762 stifmoder til den 14-aarige Chr. Ditlev Reventlow og hans tre aar yngre broder Ludvig. Mere paa initiativ af hende end af deres

¹ Dr. Hvidtfeldt kritiserer, at A. P. Bernstorff i et brev af 1783 om indskriften paa mindestøtten over hans farbroder J. H. E. Bernstorff paa Gentofte Bakke ønskede anført, at onkelen »har været den første i Danmark, som har gjort dette«, den eneste, som helt har udført dette, uden at omtale, at hans svigerfader grev Stolbergs Hørsholmreformer i væsentlige henseender blev taget til forbillede. Dr. Hvidtfeldt gætter paa, at Bernstorff d. y. har glemt dette (s. 45 f.). Det er dog meget lidt sandsynligt. Paa indskriften takkes Bernstorff d. æ. af godsets beboere, fordi han »gav udskiftede, hovningsfrie, arvelige Gaarde« etc. Paa Hørsholmgodset fandt ingen udskiftning af fællesskabet med paafølgende udflytning sted. I dette tilfælde hverken glemte eller lej A. P. Bernstorff, selvom man, naar der maales med guldvægt, nok kan sige, at han gav farbroderen og deres fælles slægtsnavn noget mere, end der strengt taget tilkommer dem. Men Stolbergs søn gik endnu videre i samme retning i sin lovprisning af faderens værk (s. 205).

humane, men konservative og lidet aktive fader studerede brødrene 1764–67 ved det danske akademi i Sorø. Skønt de havde en tysk læge, den udmærkede Carl Wendt, en aandsfrænde af stifmoderen, som hovmester og det i hjemmet herskende sprog var tysk, førtes især den ældre af brødrene tidligt ind i det danske aandsmilieu, hvortil siden under et ophold i England kom stærk betagelse af engelsk liv og borgerfrihed. Han lærte sig at beherske det danske sprog ogsaa skriftligt, hvad ingen af de to berømte Bernstorffer nedlod sig til og blev, som ridderskabets førstemand, den gamle grev C. U. Brockdorff til Kletkamp 1797 med sorg fastslog, »dansk af hjerte og sjæl« (Hvidtfeldt, s. 266). A. P. Bernstorff havde samme syn som Brockdorff og holdt derfor til sin død rentekammerpræsidenten udenfor statsraadet. Monarkiets høje tyske embedsmænd og godsejere betragtede næsten lederen i de danske landboreformer som en national konvertit eller renegat. Det er ogsaa tonen fra de danske reformskrifter og fra Ewalds lyre, som klinger i det jublende brev, som Reventlow 14. juli 1786 skrev til sin søster Louise, grevinde Stolberg, da han havde faaet kronprins Frederiks samtykke til nedsættelsen af den store landbokommission. I brevet peges ogsaa paa den danske tradition: »Hvad Frederik IV ønskede at være, det er Frederik VI...« Sin tro paa lighedens ideal gav Reventlow udtryk i hans nidkærhed for ved folkeoplysning at faa udslettet skellet mellem »civiliserede« og »uciviliserede«.

Naturligvis forbandt Reventlow med sin ogsaa menigmand omfattende danskhedsfølelse, skønt han mere var det praktiske livs end de boglige studiers mand, kendskab til den udenlandske stats- og samfundsteoretiske litteratur, dog ikke kun den tyske. Det samme gælder i større eller mindre omfang de fleste danske reformskribenter. Men Holm har utvivlsomt ret i, at de fleste af disse skribenter i de første aartier efter 1755 (og forfatterne af reformbetænkninger til kommercekollegiet eller rentekammeret i 1730'erne kan her medtages) helt overvejende byggede paa deres personlige kendskab til de danske landboforhold, »foruden at ogsaa deres naturlige varme Følelse drev dem frem«. »Det maa fastholdes, at Arbejdet for Bondestandens Frigørelse herhjemme fra først af har havt et stærkt, ganske selvstændigt udviklet dansk Element i sig.«¹

Det lader sig paavise, at denne »genius loci« og kendskab til landboforhold i Danmark og Norge har været med til at inspirere udlændinge, som i Danmark i tale og i skrift virkede for reformer i bondekaar og landbrug, hvad enten deres forudsætninger var

¹ Danmark-Norges Historie . . . (1720–1814), III, 2. Afd., s. 80 f.

overvejende tyske — som J. A. Cramers, Klopstocks og Oeders eller overvejende franske eller fransk-schweiziske — som Saint-Germains og Reverdils¹. Hvor lidt dr. Hvidtfeldt har blik for denne danske linie, fremtræder næsten grelt, naar han former en udtalelse som denne: »Man vil ikke kunne forstaa kronprins Frederiks indsats som hersker uden at se den paa baggrund af den tyske naturret og den tyske kameralistiske lære« (s. 430). Man kan maaske tro, hvad Oeder 22. jan. 1788 skrev til hertugen af Oldenburg: at kronprinsen, efter hvad man havde forsikret brevskriveren, havde »læst mine forskellige afhandlinger med deltagelse og varme«, saa vidt, at den da 20-aarige regent havde kigget lidt i eller ladet oplæse for sig passager i de nævnte afhandlinger. Men kronprinsen havde faaet en ringe uddannelse, blev aldrig meget stiv i tysk og læste sjældent andet end statspapirer, ansøgninger og aviser. Derimod gik han ofte i Det kgl. Teater og oplevede der baade »Fiskerne« og Th. Thaarups »Høstgildet«. Axel Linvald har med rette fremhævet, at kronprins Frederik var mere administrator end lovgiver. »Som han overhovedet manglede Anlæg for det store og var blottet for Fantasi, laa det udenfor hans Begrænsning at trække Linierne op for Udviklingen og gennem store Lovgivningsarbejder at bestemme dens Retning . . . Først naar hans Ministre havde taget Spørgsmaalene op og forklaret deres Synspunkter, evnede han at arbejde sig ind i deres Anskuelser og tilegne sig deres Indhold«. ²

M.h.t. de danske landboreformer var Chr. D. Reventlow hans hovedraadgiver baade før og efter den samtale i juli 1786, da han varmt og helhjertet sluttede sig til rentekammerchefens reformtanker og til nedsættelsen af den store landbokommission med den sammensætning og de opgaver, som Reventlow ønskede. Da han tog dette for hele landbosagens løsning afgørende skridt, var han 18¹/₂ aar gammel og sikkert ret uvidende om den tyske naturrets og den tyske kameralvidenskabs teorier. Men han besad »en medfødt Sympati for Menigmand og Trang til at skaffe ham Anerkendelse som fuldgod Borger i Samfundet«. ³ Det i den givne forbindelse kuriøse ord »medfødt« kan vel forsvares med henvisning til den godlidenhed, som flere af kronprinsens fædrene og mødrene forfædre ejede. Men sympatien og trangen havde dog faaet

¹ Carl Roos har berørt dette forhold i sin tankevækkende recension af Leopold Magons og J. W. Eatons bøger om tysk indflydelse paa dansk aandsliv i 2. halvdel af 18. aarh. Hist. Tidsskrift. 10. rk. I, 1930-31, s. 226 ff.

² Kronprins Frederik og hans Regering 1797-1807, s. 42; om kronprinsens barndoms- og ungdomsudvikling se især Holm: Danmark-Norges Historie etc. V, s. 711 ff.; VI, 1. Del, s. 1 ff.

³ Linvald: Anf. v., s. 37.

deres retning under indflydelse af det aandsmilieu, som hans kongeriges betydende forfattere og landboreformvenner og -skribenter havde skabt, i forening med den unge mands haarde personlige erfaringer, hans enkelthed i føle- og tænkemaade, hans retlinethed og hans alle undsaatter omfattende danskhedsfølelse. »Han er ikke nogen frankernes lærling«, skriver dr. Hvidtfeldt (s. 430). Aa nej — og dog: Var han helt uden viden om, hvad Reverdil havde lagt hans ulykkelige fader paa sinde? Sikkert er imidlertid, at han i langt ringere omfang var en »germanernes lærling« end forfatteren af den foreliggende bog.

I sit afsnit om »Europæisk diskussion og reformarbejde« skriver dr. Hvidtfeldt: »Aldrig siden er Europa blevet international som i dette forjættende aarhundrede« (s. 23).

Som saa mange andre almindelige vendinger trænger ogsaa denne til at modificeres. For det første er udvekslingen af baade materielle og aandelige kulturelementer indenfor den europæisk-nordamerikanske kulturkreds, i alt fald vest for »jerntæppet«, jo i vore dage mere intensiv og omfatter et langt bredere udsnit af befolkningerne end i 18. aarh. Men dernæst er det 18. aarh.s »verdensborgerlighed« (»Weltbürgertum«) jo i første linie et udslag af fransk sproglig og aandskulturel indflydelse paa de andre europæiske landes højeste overklasser og aandseliter, hvortil maa føjes, at hvad de ofte formelt saa blændende franske skribenter bragte til torvs i væsentlige henseender havde rod i britisk tænkning og stats- og samfundsliv, og at den direkte britiske indflydelse var stigende i aarh.s 2. halvdel. De øst-vestlige strømninger har langt mindre betydning før Goethes og romantikkens tid. Størst indflydelse havde i saa henseende vel den tyske og tysk-østrigske musik, züricheren Gessners idylliske hyrdedigtning og — især i England — den tyske pietisme, til dels via Nord-Amerika (Wesley). Den moderne roman havde sit udspring i Frankrig og England, det borgerlige drama i England, førromantiken i Skotland, Schweiz og England, før Rousseau paa sælsom vis parrede den med rationalismen. For indlemmelsen af »det gotiske Elysium« i europæisk litteratur betød det 17. aarh.s nordiske latinskrivende oldforskere og fransk-schweizeren P.-H. Mallet mere end Troels Arntkiel, J. G. Keysz'er, G. Schütze og (den stærkt danskpaavirkede) H. W. Gerstenberg.

I forbindelse med sin omtale af europæisk indflydelse paa reformdrøftelsen i det danske monarki skriver dr. Hvidtfeldt (s. 23): »Enhver dansk mand eller kvinde i Danmark forstod selvfølgelig tysk.¹ Det var naturligt i det nationalt blandede

¹ Om berettigelsen af denne udtalelse se bl. a. Roos: Anf. sted, s. 222 f.

monarki.« Han spørger ikke, hvorfor — hvad der var mindst lige saa naturligt — kendskabet til de to kongerigers rigssprog og højtstaaende litteratur ikke var lige saa almindeligt blandt de dannede i hertugdømmerne. Som før nævnt, var den tyske litteratur i 18. aarh. ikke overvætted fascinerende for Kant, Herder, Goethe og Schiller. Og det aandsliv, som udfoldede sig i Holsten med centrer paa nogle ridderskabelige herresæder, især grev Fritz Reventlows Emkendorf og, i ret nær tilknytning dertil, ved Kiels universitet, var overvejende epigonagtigt og, hvad slotskredsene angaar, med et ikke ringe præg af aandfuld selskabsleg, en karakteristik, som man uden at gaa sandheden for nær ogsaa kan anvende om det schimmelmannske aand- og selskabsliv paa Sølyst og i Bredgade — trods de forsøg, som er gjort af L. Bobé, Otto Brandt, Leopold Magon o. a. paa at glorificere denne nordtyske aristokratiske kulturudfoldelse. Hvor virker ikke ved sammenligning aarhundredets dansk-norske aandsliv langt mere livsnært og rigere paa ægte digterbegavelser. Det samme gælder tidens svenske litteratur, især i den gustavianske periode med Bellman som den ypperste genius. Et tilsvarende forhold er i øvrigt til stede, naar man ser paa tidens billedkunst. Hvilken i 18. aarh. virkende tysk kunstner staar maal med C. G. Pilo, N. Abildgaard, Jens Juel, J. T. Sergel og B. Thorvaldsen? I alt fald ikke A. R. Mengs, J. H. Tischbein og den ulykkelige tysk-slesviger Asmus Carstens.

Betegnende nok var den i hertugdømmerne og i Københavns tyske aristokratkreds højt værdsatte digter den »überschwängliche« og kunstlede Klopstock, og blandt de til Holsten fastere knyttede fejredes især Eutinrektoren J. H. Voss, betydeligere som oversætter end som skabende aand. Goethes indflydelse var ikke dybtgaaende indenfor kredsen (modsat forholdet i Oehlenschläger-Tegnér tidens Norden); dens damer, der spillede saa stor en rolle som smags- og aandsdommere, fandt den største tyske digter umoralsk. Dyrkningen af Schiller var forbigaaende og uden megen sans for hans storhed som dramatiker og psykolog, saa højt man end beundrede hans idealisme. Blandt de ikke faa rammende bemærkninger i Paul v. Hedemann-Hespens knudrede storværk er den, at der over hertugdømmernes aandsliv i Klopstocktiden rugede den tragik, »dass ihre Männlichkeit so oft an ihre Geistigkeit nicht heranreicht.«¹ Tvillingekongerigernes aandsliv i 18. aarh. staar i flere henseender i gæld til det tyske. Mindst gælder det de to store norsk-københavnske komiske digtergenier Holberg og Wessel, der nærmest maa betegnes som allergiske overfor det

¹ Die Herzogtümer Schleswig-Holstein und die Neuzeit, s. 540.

specifikt tyske. I højere grad Brorson og Ewald og flere mindre aander. Men dels i kraft af det nordiske i deres væsen, dels ved frugtbare impulser fra andre kulturer formaar de at hævde sig i deres selvstændighed og ofte at hæve sig op over de sydfra kommende paavirkninger. (En højt begavet aand, Jens Baggesen, bidrog forsøget paa at blive baade dansk og tysk digter til at splitte). Den tyskhed, som længe dominerede saa stærkt ved de enevældige Oldenborgkongers hoffer og paa tyske højadelige familiers herresæder i Danmark og i deres palæer i København, var derfor domt til at vige for en langsomt, men sikkert sejrende danskhed. Det holder, som vist, ogsaa stik for landboreformbevægelsens vedkommende. Og her er talen ikke blot om kongeriget, men ogsaa om hertugdømmerne.

Det er nemlig en kendsgerning, som dr. Hvidtfeldt ikke rigtigt har faaet fat paa — se bl. a. hans afsnit om »Kongerigets betydning« (s. 46–47) — at hovedaarsagen til, at livegenskabet ophævedes i Holsten og Slesvig tidligere end i nogen anden tysk stat, med undtagelse af Josef II.s bøhmiske og sydøstrigske lande og den fysiokratiske hertug Karl Frederiks Baden, var de store danske landboreformlove og det pres, som fra reformvenner i København udøvedes paa hertugdømmernes ridderskabelige og andre godsejere.

Forfatterens skildring af diskussionen om landboproblemer i Europa og hertugdømmerne har derfor knapt nok den betydning, han tillægger den, selvom redegørelsen især for drøftelserne og de begyndende reformer i Slesvig og Holsten naturligvis ikke helt kunde undværes i hans bog. Han svigter paa to punkter. Det rids, han, væsentligt paa grundlag af L. A. G. Schraders »Handbuch der Vaterländischen Rechte« I (1784), giver af »Livegenskabet paa reformtiden« (s. 19–22), er meget summarisk. Her burde han for en gangs skyld have bredt sig mere og tegnet et anskueligt billede af de livegne bonders forskellige klassers, ofte fra gods til gods ret varierende byrder og levevilkaar. Hans materiale er rigt nok dertil. Et eller flere kort over godsomraaderne og deres beliggenhed i forhold til de kongelig-hertugelige amter og lande vilde samtidig have ydet læseren en god hjælp. Hvad der savnes, er ogsaa en samlet redegørelse for hertugdømmernes temmeligt udviklede administrationsforhold, ikke mindst for at vise, hvor omfattende et selvstyre godsejerne besad i forhold til de centrale regeringsorganer. I de fleste henseender sorterede de under Tyske Kancelli i København, saaledes at deres øverste chef var dettes direktør, fra 1784 præsident, A. P. Bernstorff (1773–80, 1784–97), som tillige var udenrigsminister, mens de, modsat de kongelige

amter og lande og byerne, var omtrent uafhængige af rentekammeret og dets chef Chr. D. Reventlow (fra 1784 1. deputeret, 1789–1813 præsident).

Efter de indvendinger af forskellig art, som her er fremført, er der al mulig grund til at betone, at dr. Hvidtfeldt i den snes aar, han har syslet med emnet, har erhvervet sig et imponerende stort kendskab til den relevante ældre og nyere litteratur og ikke mindst til det vældige utrykte stof i en række offentlige og private arkiver og haandskriftsamlinger i kongeriget, hertugdømmerne, Oldenburg og Hannover. Ikke mange historiske værker hviler paa saa solide fundamenter og er i samme grad præget af arkivalsk grundighed og skoling. Her overgaar det langt arbejder af de historikere, som tidligere har behandlet ophævelsen af livegenskabet i hertugdømmerne. Roses maa ogsaa den fyldige indholdsfortegnelse og det rationelt anlagte henvisningsapparat, som i høj grad letter benyttelsen af værket. Og selvom forf. ikke kan siges afgørende at have ændret grundlinierne i billedet af frigørelsesværket i Holsten og Slesvig, saaledes som de er tegnet af Georg Hanssen i hans grundlæggende værk fra 1861, Edv. Holm, Axel Linvald, Otto Brandt, Holger Hjelholt og Chr. Degn, saa har han paa en lang række punkter kastet nyt lys over personer og deres synspunkter og stillingtagen under de mange drøftelser i privatbreve, i trykte skrifter og i de forskellige corpora, kommissioner og kollegier, og over de ændringer, som i praxis fandt sted paa hertugdømmernes godser i det behandlede tidsrum. Og den, som i flere tilfælde afviger fra hans synsmaader, vil redebont erkende, at grundlaget for kritikken i stor udstrækning bygger paa hans redelige og objektive resuméer af og citater fra de talrige kilder. Erkendes bør ogsaa, at selvom reformbevægelse og reformværk i Danmark former sig mere dramatisk og spændende, saa havde befrielsesværket i hertugdømmerne nok saa vanskelige problemer at kæmpe med, bl. a. fordi den i kongeriget under hoved- og avlsgaarde dyrkede jord var relativt ringe i omfang i forhold til bondejorden, mens forholdet i hertugdømmernes godsomraader var det modsatte, og fordi godsejerrettighederne i de sidstnævnte var adskilligt mere omfattende og kunde bygge paa aarhundredgammel sædvaneret, mens stavnsbaandet i kongeriget — omend ældre forhold spillede ind — som retsgrundlag havde en ret ny kongelig lovgivning, knyttet til landmilitsen.

I hertugdømmerne tog, hvad forf. ikke skjuler, diskussionen om bøndernes retsstilling og kaar, som saa længe havde optaget sindene i Danmark, først fart efter udgivelsen i 1787 af H. Kamphöveners paa tysk skrevne værk om udstykningen af og ophævel-

sen af livegenskabet paa kronens domænejorder i Slesvig og Holsten. Forf. har uden tvivl ret i, at fremtrædende danske reformmænd, i første linie Kamphøveners chef i rentekammeret Chr. D. Reventlow, har givet stødet til udarbejdelse af bogen. Men det burde da stærkere være fremhævet, som Edv. Holm gør det, at det i bogen udtales, at staten har *ret og pligt* til at kræve ogsaa livegenskabet paa privatgodserne ophævet. Dette maa have gjort et stærkt indtryk i hertugdømmerne. I samme retning virkede naturligvis den berømmelige danske forordning af 20. juni 1788 om stavnsbaandets ophævelse med aar 1800 som definitiv afslutningsfrist og de andre betydningsfulde danske landbo-love.¹

Der er i denne forbindelse grund til at fremdrage en ridderkabelig godsejer, som forf. er noget haard imod, nemlig den som landmand højtansete kammerherre Hugo von Buchwald til Fresenburg, fra 1797 økonomisk raadgiver for hertug Frederik Christian af Augustenborg. I anledning af en strid mellem hertugen og hans bønder skrev v. Buchwald bl. a. i et brev til hertugen: »Menneskets kærlighed begynder dog overfor sig selv.« Dr. Hvidtfeldt nagler disse ord paa væggen som det stærkeste udtryk for

¹ Selvom de især i 1770'erne og 1790'erne stigende landbrugspriser, som forf. fremhæver (s. 94 ff.), havde deres andel i de godsreformer, som navnlig i 1780'erne og 1790'erne fandt sted i hertugdømmerne, spillede ogsaa reformerne paa domænegodserne og i kongeriget deres rolle som forbilleder. I Slesvig var livegenskabet før 1/1 1791, især fra 1780'erne, ophævet paa 18 godser, deraf 13 i Angel, hvortil 1791-96 kom yderligere 9, deraf 4 i Angel (i alt 27 godser med 476 1/2 plove). Som oftest fandt tillige udparcellering og indførelse af arvefæste eller selveje sted. Hvor tilsvarende reformer i 1780'erne og 1790'erne, indtil 1/1 1797, gennemførtes i Holsten (paa 7 godser med 62 plove), drejede det sig om godser, hvis ejere stod regeringskredsen i København mere eller mindre nær. Dr. Hvidtfeldt nævner dette for Johann Matthias Schalburgs og Ernst Schimmemanns to brøders vedkommende, men overser, at det samme gælder ejeren af Muggesfelde generalløjtnant grev Caspar Hermann Gottlieb Moltke, søn af overhofmarskal lensgrev A. G. Moltke og i sin tid tilhænger af Saint-Germain, og den revolutionsvenlige grev Nikolaus v. Luckner, hvis fader af samme navn 1783 var opløstet i dansk grevestand, 1791 blev fransk feltmarskal og 1794 guillotineredes. Til samme kategori maa i virkeligheden henføres »den mærkelige« olding konferensraad Paridon Nikolaus v. Cossel til Jersbæk og Stegen, som ophævede hoveriet, foretog en omfattende udparcellering og i stor udstrækning indførte arvefæste, men af juridiske grunde protesterede mod ophævelse af livegenskabet, som han i øvrigt erklærede sig »af hele mit hjerte fjendsk imod« (Hvidtfeldt, s. 85-89, 210-14). Det burde være oplyst, at v. Cossel 1764-71 var i dansk statstjeneste, bl. a. som kommitteret i General-Landets-Økonomi- og Kommercekollegium og 1769-70 i Generallandvæsenskolegiet, hvis sekretær han 1768-69 var. Paa nogle andre holstenske godser ophævedes 1791-96 hoveriet, men ikke livegenskabet, og bønderne blev tidsfæstere (s. 89-90).

den godsejeregoisme, som han tillægger det store flertal af hertugdømmernes godsejere (s. 420). Han overser, at de, selvom de ikke helt stemmer overens med et hovedbud i evangelierne, dog har været handlingsnorm ikke blot for de nævnte godsejere, men for det altovervejende flertal indenfor alle befolkningsgrupper siden historiens gry. H. v. Buchwald bør imidlertid ikke blot erindres for denne sanddru bekendelse og sit noget konservative syn paa hoveriet, men for den kendsgerning, at han i sin besvarelse af det 1796 til godsejerne udsendte cirkulære uden forbehold og med varm tilslutning gik ind for livegenskabets ophævelse med aar 1800 som seneste tidsfrist (s. 215). I svaret mindede han om — hvad dr. Hvidtfeldt nøjes med at omtale en passant (s. 104), skønt kildens troværdighed efter sagens natur er uangribelig — at, da man i Danmark ophævede »livegenskabet« (altsaa 1788 eller ikke længe efter), »ansaa jeg det for min pligt to aar efter hinanden at fremsætte et lignende ønske med hensyn til Holsten og at bringe denne vigtige sag i forslag.« Dr. Hvidtfeldt nævner i denne forbindelse, at v. Buchwald mente i ridderskabet »uden væsentlig succes at have ført en oppositionstale«, at han i skattesagen var modstander af de privilegiehævdende ridderskabsmedlemmer, og at han »synes at have haft ret nær forbindelse med kronprinsen« (s. 105).

Allerede kort efter den danske stavnsbaandsløsning og efter hans syn som nødvendig konsekvens af denne har altsaa et klartseende ridderskabsmedlem af ældste holstenske uradel, i hvis slægt der var tradition ikke blot for en del selvraadighed, men ogsaa for samfundssind og reformtrang,¹ søgt at fremkalde en gods-ejererklæring om livegenskabets ophævelse, den som først 1797 blev til virkelighed.

Men der arbejdedes i samme retning fra anden, meget højtstaaende side. Den holstensk fødte retskærde og nationaløkonom af ny-adelig familie C. U. D. v. Eggers, 1785–89 professor ved Københavns Universitet i statsret og kameralvidenskab, fra 1786 anvendt af centralregeringen i forskellige hverv og nært knyttet som raadgiver til A. P. Bernstorff, var en ivrig talsmand for ophævelsen af livegenskabet, hvorom han udgav et latinsk skrift, der skaffede ham doktorgraden i Göttingen (1791) og flere afhandlinger paa tysk, der gav ham ry. Han tillagde i en dansk afhandling 1805, som redegør for forhandlingerne om livegenskabets ophævelse indtil 1797, kronprins Frederik hovedæren for reformens gennemførelse. »Han selv fattede med ædel varme den

¹ Se bl. a. Dansk biografisk Leksikon IV, s. 313–25, C. O. Bøggild-Andersen: Hannibal Sehested I, s. 376.

store tanke at se alle sine undersøatter personlig frie: Han forfulgte den med urokkelig fasthed.« Og han udtalte efter udstedelsen af den definitive forordning af 19. dec. 1804, at derved fuldførtes »et ønske, der næsten i tyve aar har været mig magtpaaliggende.« Usandsynligt er det ikke, som forf. mener, at v. Eggers' kilde er et brev fra kronprinsen til kancellipræsident Møsting af 17. dec. 1804, hvori han udtaler, at livegenskabet altid havde været ham forhad, og at han følte sig »meget lykkelig over, at en yndlings-tanke, jeg har haft i mere end 20 aar, nu endelig bliver til virkelighed« (Hvidtfeldt, s. 102). Selvom forf. uden tvivl har ret i, at kronprinsen næppe helt forstod rækkevidden af de med livegenskabets ophævelse forbundne militære og andre problemer (s. 264), og selvom Ernst Schimmelmann aabenbart nærrede nogen mistillid til kronprinsens fasthed, da han i et brev til grev Cai Reventlow til Altenhof fra april 1795 skrev: »Hvis kronprinsens retfærdige ønske kunde blive hans alvorlige og retfærdige vilje, saa vilde han sandelig være uimodstaaelig« (s. 127), saa kunde man i hertugdømmerne ikke nære tvivl om, i hvilken retning regentens ønsker gik. Om Bernstorff skrev v. Eggers i sine »Denkwürdigkeiten« om den afdøde statsmand (1800), at beslutningen om livegenskabets ophævelse var dennes værk, fordi han indledte og gennem sin anseelse forberedte den. Her tages altsaa prioriteten fra kronprinsen, modsat i 1805-fremstillingen. Allerede, da stavnsbaandet ophævedes i kongeriget, havde i følge v. Eggers Bernstorff planer om en tilsvarende ophævelse af det slesvigholstenske livegenskab, men blev betænkelig ved at sætte de nødvendige store summer i omløb paa grund af møntvæsenets omordning. Han vilde i øvrigt »gaa forsigtigt og gradvis tilværks« i erkendelse af de eksisterende fordomme og »de begrundede indvendinger, som kunne fremføres paa grundlag af godsejernes økonomiske forfatning.« Det var hans haab, at »godsbesidderne frivilligt ville tilbyde det, som man ikke gerne ville befale, men som man dog til slut ville have været nødt til at befale.« Paa sine korte rejser til Holsten, især under opholdet paa sit gods Borstel (i nærheden af Oldesloe), forsømte Bernstorff ikke nogen lejlighed til at søge at overbevise godsejerne om rigtigheden af den frigivelse af hertugdømmernes bønder, som var hans og kronprinsens yndlingsønske. Hans forestillinger gjorde ogsaa et dybt indtryk (s. 103-04). v. Eggers' fremstilling er formentlig trods dens Bernstorff forherligende tendens i det hele rigtig, hvor underligt det end er, at Bernstorff ikke samtidig virkede ved exemplets magt, nemlig ved ophævelse af livegenskabet paa Borstelgodset, et forhold, der er lige saa svært at forstaa som de kendsgerninger,

at Bernstorff aldrig lærte sig ordentligt dansk, stod dansk aandsliv lige saa fjernt, som Frederik II af Preussen stod tysk, og gav sine sønner en opdragelse, som gjorde det naturligt for den ældste, Chr. Günther B. i 1818 at forlade den danske stats tjeneste for at blive preussisk udenrigsminister og stok-reaktionær.

Hans Jensen har, samtidig med at han overdriver de ældre oldenborgske enevoldskongers ønsker om at skabe større lighed mellem samfundsklasserne og beskytte den danske bonde ogsaa ud fra humanitære motiver, med en styrke, som faar mange til at tro, at det er hans egen opdagelse, fremhævet, at den danske enevælde i kraft af sin oprindelse ved (dog ikke helt fri) stænderbeslutning og »sit principielle statsretlige Grundlag, som det var givet ved Kongeloven«, havde enestaaende betingelser for »at omdanne Stat og Samfund i Overensstemmelse med en ny Tidsaands Krav«. ¹ Med hæren, en energisk gruppe reformvenner blandt de højeste embedsmænd, de herskende tendenser i litteraturen, praktiske erfaringer m.h.t. udstykning, arvefæste og bondeselveje, gode landbrugskonjunkturer og befolkningens store flertal bag sig kunde den retsligt omtrent ubegrænsede danske enevælde gennemføre de store landboreformer uden hensyn til modstanden fra konservative godsejere. I hertugdømmerne var imidlertid Kongeloven aldrig blevet anerkendt ved stænderbeslutning. I følge Bernstorffs syn, som han giver udtryk i et brev af 21. juli 1795 til grev Cai Reventlow til Altenhof — det eneste bevarede brev fra ham om livegenskabets ophævelse — kan statsoverhovedet kun kræve livegenskabet paa privatgodserne ophævet, fordi undertrykkelsen af den personlige frihed strider mod *naturens ret*. Det var ogsaa Kamphøveners standpunkt i bogen fra 1787 (jvf. s. 67). Bernstorff anerkender samtidig godsejernes fulde ejendomsret ogsaa til godsets bondejord og til at kræve hoveri efter sædvane (s. 145). Hans lærde raadgiver v. Eggers gik ganske vist videre i en tysk piece, trykt i slutningen af 1795. Han mener i tilslutning til visse holstenske retslærde, at de holstenske livegne kun er forpligtet til bestemt, ikke ubestemt hoveri, og at landsherren kan gennemføre livegenskabets ophævelse ved lov, i Slesvig i kraft af sin suverænitet, i Holsten som tysk fyrste, men i begge hertugdømmerne, fordi »menneskelighedens stemme« og statens vel taler derfor (s. 157 f.). Begge de to mænd mener imidlertid, at regeringen kun skal blande sig i sagen ved at sanktionere godsejernes frie beslutning.

Det ridderskabelige syn paa forskellen mellem kongeriget og hertugdømmerne baade m.h.t. statsret og aandsklima gav den

¹ Dansk Jordpolitik 1757-1919, I, s. 19, jvf. s. 33.

unge grev Fritz Reventlow til Emkendorf, aandelig fører blandt sine unge standsfæller, et markant udtryk i et brev fra 1798 til sin broder Cai: »At hertugerne af Holsten er blevet konger af Danmark, giver dem ingen grund til at løsrive provinsen fra det tyske rige og behandle denne *efter danske love, sædvaner og opfat- telser*« (s. 101).¹

Bernstorff gik meget vidt i anerkendelsen af ridderskabets og de uadelige holstenske godsejeres godsherrerettigheder. Det burde være betonet, at han i langt højere grad end Chr. D. Reventlow og dennes danske meningsfæller er aristokraten med slægtens hjemlande Mecklenburgs og Hannovers forudsætninger. Han saa i det slesvig-holstenske ridderskab og i de tyskdannede højadelige godsejerfamilier i kongeriget monarkiets elite, som burde foretrakkes ved besættelsen af diplomatiske og andre høje stats- embeder; og mænd og kvinder i disse kredse — endog Chr. D. Reventlows karakterfulde søster Louise Stolberg, der var gift i Holsten, Charlotte Schimmelmann og v. Eggers tænkte og følte som han.² Alt for stærkt et pres m.h.t. spørgsmaalet om livegen- skabet har han derfor næppe foreløbig øvet paa sine holstenske godsejerkolleger.

Adskilligt mere betød andre faktorer. Næppe meget bondefri- gørelsesværket i Baden og en del af Josef II.s lande og Frederik II.s mere begrænsede reformer i Preussen, Pommern og Branden- burg. Afgjort mere de danske landbo- og landbrugsreformer og reformerne paa de slesvig-holstenske domænegodser og deres økonomisk fordelagtige resultater. Under paavirkning deraf ogsaa reformskribenterne i hertugdømmerne, hvortil kom indflydelsen fra og den stigende frygt for følgerne af den store franske revolu- tion. Der dannedes i flere byer og stedvis paa landet jakobiner- klubber i hertugdømmerne, og indre uroligheder og optøjer i flere byer fandt sted. Dr. Hvidtfeldt har i Sønderjydske Aarbøger 1945 givet en række oplysninger om denne bevægelse; bogen ville have vundet ved en noget fyldigere skildring af den paa grundlag af 1945-afhandl. I anden halvdel af 1794 erobrede, samtidig med at de mere maadeholdne borgerlige republikanere vandt magten i konventet og dets komiteer, den franske republik's hære Belgien og de fleste tyske omraader vest for Rhinen og trængte sejrende frem i De forenede Nederlande; den antifranske koalition var i

¹ Udhævelserne er anm.s, den historisk ukorrekte formulering Fritz Reventlows.

² Se især Holm: Danmark-Norges Historie etc. V, s. 245 ff.; VI, 1. Del, s. 402 ff. — stadig de mest ædruelige behandlinger af den nationale mod- sætning dansk (og norsk)-tysk i dette tidsrum.

fremadskridende opløsning; østmagterne var optaget af undertrykkelsen af rejsningen i Polen og forhandlingerne om den anden deling af dette, og Preussen havde indledet den politik, som i april 1795 førte til dets fredslutning med den franske regering i Basel. Alt dette gjorde et mægtigt indtryk paa sindene i her-tugdømmerne, hvad bl. a. breve fra grev Fritz Reventlow til Emkendorf og v. Eggers' fornævnte piece om nødvendigheden af livegenskabets ophævelse bærer vidne om. Baade brevene og pieceen er fra 1795. Fritz Reventlow skrev bl. a. 20. marts til sin svoger i København, statsminister grev Ernst Schimmelmann, at skulde man undgaa en revolution — »og hvem ved, hvor nær den er for os« — var en snarlig forandring i forholdet mellem godsherre og bonde i Holsten en nødvendighed.¹

Forf. omtaler i sin bog paa forskellige steder det meste af dette — dog ikke de franske revolutionshæres fremrykning til omraader, som ikke laa langt fra det danske monarkis sydgrænse, og koalitionsens begyndende opløsning — men samler det ikke i et brændpunkt, som forklarer, hvorfor netop aaret 1795 blev saa betydningsfuldt i kampen om livegenskabet. 16. januar (vi skylder dr. Hvidtfeldt denne datoberigtigelse i st. f. ældre fremstillinger 6. januar) 1795 fremsatte godsejer F. O. V. Lawätz til godset Bramstedt i Holsten, som hvis ejer han forlængst havde afskaffet de sidste rester af livegenskabet, nu leder af de ikke-ridderskabelige godsejeres styrende tremandsudvalg, paa de ikke-riciperede godsejeres aarsmøde i Kiel forslag om med ridderskabet at drofte livegenskabets ophævelse paa alle godser inden for et fastsat tidsrum. De tilstedeværende 10 godsejeres flertal ansaa sagen for saa vigtig, at den »foreløbig skulle udsættes og overvejes indtil videre.« Man besluttede dog, at protokollatet om sagen (mod sædvane) skulle meddeles ridderskabet (Hvidtfeldt, s. 106 ff.).

Forf. rejser det unægteligt interessante spørgsmaal, om Lawätz' initiativ var inspireret af mænd indenfor den højeste regeringskreds i København. Efter længere ræsonneren frem og tilbage havner han i den konklusion, at man »ikke kan udelukke muligheden« deraf (s. 117). Jeg maa tilstaa, at en mere stringent kildekritisk undersøgelse synes mig at føre til det resultat, at sagen er evident. Man kan vel ikke se bort fra muligheden af, at et motiv for Lawätz, hvis han allerede nu forudsaa, at en kautionsforpligtelse vilde tvinge ham til at sælge sit gods, hvad der indtraf aaret efter (1796), har været at vinde regeringens bevaagenhed med henblik paa en statsansættelse (først 1823 fik han dog et lille embede

¹ L. Bobé: Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds VIII, s. 292 ff., cit. Hvidtfeldt, s. 123 f.

som postmester i Burg paa Femern). Det maa dog ud fra hele sammenhængen være udelukket, at det er privatøkonomiske omstændigheder han sigter til, da han 11 dage efter mødet (27. jan. 1795) skrev til landsyndicus Circovius, at han var bange for, at hans forslag havde mishaget ridderskabet, »og det vilde af meget vigtige aarsager gøre mig ondt« (s. 115). Al sandsynlighed taler for, at det er de samme »meget vigtige aarsager« han tænker paa, da han i en 1799 affattet redegørelse fortæller, at han havde fremsat forslaget »paa grund af en særlig foranledning, som jeg ikke her anser det for nødvendigt at nævne« (s. 115).

I sin bog fra 1797 »Gemälde der Slaverey und Leibeigenschaft«, skriver han, at alle var klare over at ophævelsen var regeringens og den fremtidige monarks ønske, og »at alt, hvad der i denne sag kunde ske for en ulykkelig masse mennesker kom fra oven (von oben herab)«. Dette maa ud fra en streng fortolkning gælde ogsaa hans egen aktion. Om denne hedder det i 1799-redegørelsen, at da næsten ingen var forberedt paa, hvad der vilde ske, »saa ventede jeg og de, der med mig havde kendskab til sagen, heller ikke paa nogen maade et afgørende, bekræftende svar, men vi er glade ved, at vi saa vort ønske opfyldt« (s. 115-16). Jeg giver dr. Hvidtfeldt ret i, at en direkte tilskyndelse til aktionen fra kronprinsens side synes usandsynlig, bl. a. fordi denne ikke i aaret 1794 eller i jan. 1795 synes at have besøgt hertugdømmerne. I et brev fra Cai Reventlow til Bernstorff af 26. marts 1795 siges, at Bernstorff i et nu vistnok tabt svar paa holstenerens brev til statsministeren af 27. jan. har beroliget ham med hensyn til Lawätz-aktionen (s. 122). Skønt Bernstorffs holstenske gods Borstel ikke laa langt fra Bramstedt, synes da ogsaa en direkte tilskyndelse fra Bernstorff mindre sandsynlig. Afvises kan derimod ikke en tilskyndelse i en eller anden form fra v. Eggers, som stod statsministeren nær og som 1792 betegner Lawätz som »en ven« (note 90 til s. 41). Afvises kan heller ikke, trods forf.s tvivl, en formodning om, at Ernst Schimmelman, der stod mere kritisk overfor ridderskabet end Bernstorff, mere eller mindre direkte har været impliceret i sagen. Han skrev 28. febr. 1795 til Fritz Reventlow, at han vidste, at der var fremsat »ubestemte forslag« om livegenskabets ophævelse. »Jeg er ikke nøje underrettet om deres virkning, men den maade, det er sket paa, og hvorpaa sagen er blevet indledet, gør, at jeg kun venter mig lidt deraf« (s. 115). Disse ord, skrevne nogle maaneder før »Provinzialberichte« under overskriften »Indsendt til indrykning« gav et referat af forhandlingerne den 16. januar, vækker mistanke om, at Schimmelman ved mere, end han er villig til at indromme

overfor den konservative holstenske greve. Og herved fores man ind i en sammenhæng, som dr. Hvidtfeldt (s. 112–13) uden egentlig begrundelse tager afstand fra. Paa mødet 16. januar fik Lawätz til en af tremandsudvalgets tre »Beystände« valgt den unge dansker Jens Peter Neergaard, fra 1789 ejer af godset Eckhof i Slesvig. Neergaard var søn af den sjællandske nobiliterede godsejer og varme bondeven landsdommer Jens Bruun Neergaard til Svenstrup. Den unge Neergaard var efter samtidige vidnesbyrd en begavet, ærgerrig og dynamisk personlighed, i følge memoirer af Ernst Schimmelmanss privatsekretær fra 1797 J. G. Rist altid svanger med planer og forslag, ofte gæst i det schimmelmansske hjem, hvor hans ankomst altid betød en ny sejr over »finansernes sejhed og grevens mistro«. ¹ Fra 1794 var han gift med en datter af sin ungdomsven, den bondevenlige grev H. F. Baudissin til Knoop, tidligere deputeret i Tysk Kancelli i København og nogle aar dansk gesandt i Berlin, og hans ligesindede hustru Caroline, Ernst Schimmelmanss charmerende søster, som stod broderen meget nær. Den unge dansker maa for Lawätz have staaet som en særdeles velinformeret repræsentant for reformønskerne indenfor de højeste kredse i baade København og hertugdømmerne. Han var ved nytårstid 1795 lykkeligt nygift og sprudlede af foretagsomhed, og han beundrede, som siden Albrecht Thaer, sine svigerforældres menneskekærlige reformer paa Knoop.

Hvorledes Lawätz' aktion, skønt ridderskabets »Fortwährende Deputation« i følge en promemoria af den reformvenlige licentiat og godsejer G. L. Bokelmann vilde have lagt sagen ad acta, »hvis ikke et vink fra højere sted havde tilraadet at overveje den«, vakte sensation og førte til en betydningsfuld meningsudvexling om den store sag mellem de ridderskabelige grevebrødre Fritz og Cai Reventlow, Bernstorff og Schimmelman, og hvorledes Neergaards svigerfader grev Baudissin i forstaaelse med de sidstnævnte og svigersønnen paa ridderskabets møde 8. juli 1795 fremsatte forslag om livegenskabets ophævelse inden et bestemt tidspunkt, f. ex. aar 1800, med henvisning til, at en beslutning herom vilde være »hoffet velbehageligt,« om alt dette giver dr. Hvidtfeldts bog udførlig besked. Det maa dog endnu engang betones, at hans fremstilling ikke giver klart udtryk for, i hvor høj grad — ved siden af revolutionsfrygten, den politiske og sociale situation og reformønskernes væxt indenfor den akademiske og borgerlige verden i hertugdømmerne — tilskyndelser fra dansk side og fra de af de danske landboreformer paavirkede høje dansk-tyske eller tyske

¹ J. G. Rist: Lebenserinnerungen II, 1880, s. 284 f., cit. Hvidtfeldt, s. 137.

dignitarer i København med kronprinsregentens tilslutning har bidraget til at faa sagen paa gled.

Baudissins aktion havde til følge, at de tilstedeværende 25 herrer af ridderskabet efter samstemmende førstehaandskilder »erklærede sig enstemmigt og med varme for sagen selv«, men var imod ved en flertalsbeslutning at binde godsejerne, hvis forhold var saa forskellige, til ophævelse inden en bestemt frist.

Forf. erklærer dette for et afgjort nederlag for Baudissin og dermed for reformpartiet i København, først og fremmest Bernstorff og Schimmelmänn (s. 144). Bernstorff var vel, som han 21. juli 1795 skrev til Cai Reventlow, skuffet over, at saa mange af ridderskabet manglede den nødvendige »begejstring for det bedre« og erkendelsen af, at bøndernes frigørelse var en almindelig menneskepligt. Men han kan umuligt, underrettet som han var om de ridderskabelige synspunkter bl. a. gennem breve fra brødrene Fritz og Cai Reventlow til ham selv og Schimmelmänn i tiden marts-juni 1795, hade ventet en ridderskabsbeslutning som de franske adelige deputeredes af 4. aug. 1789. Og han vedblev at haabe, at ridderskabets og de andre godsejeres flertal vilde enes om at vedtage bondefriheden, naar et godsejerudvalg paa 3-4 personer, tilforordnet et par upartiske juridiske Kielprofessorer, havde foretaget en indgaaende undersøgelse og udarbejdet et projekt, som i mere eller mindre modificeret form kunde underskrives af godsejerne og derpaa godkendes af kongen. Han fik, med tidsaanden, publicisterne, revolutionsfrygten og last not least den kongelige enevælde bag sig, ret. Den af ridderskabet i jan. 1796 nedsatte kommission blev vel mere godsejerpræget end den af statsministeren foreslaaede, men dens medlemmer underskrev, efter langvarige forhandlinger og modtagelse af de til alle godsejere udsendte spørgeskemaer i besvaret stand, 10. marts 1797 en henvendelse til kongen, som udtalte, at samtlige godsejere paa nær én havde erklæret sig for afskaffelse af det personlige livegenskab, og at flertallet var for en tidsfrist paa 8 aar. Bernstorff var da mærket af sygdom, men kunde 21. juni udaande med bevidstheden om, at ogsaa livegenskabets ophævelse i hertugdømmerne inden alt for længe var føjet til hans og hans farbroders andre æreskranse. Tidsfristen var vel dobbelt saa lang som de af Baudissin i juli 1795 foreslaaede 4-5 aar, men dog kortere end de 12 aar, som den danske forordning af 1788 om stavnsbaandets ophævelse fastsatte for den sidst frigivne aldersklasses vedkommende.

Det er givet, at godsejerne handlede under situationens og opinionens tryk, men forf.s forsøg paa at vise ved en analytisk og statistisk behandling af de 43 bevarede skemabesvarelser, at

deres flertal vedblev at være modstandere af ophævelsen, rummer efter mit skon flere fejlslutninger. Det vil imidlertid tage for megen plads her at begrunde min kritik. Lad mig blot nævne, at forf. synes at slaa sig selv for munden, naar han skriver, at af de 43 var der i alt »23 godsejere — 7 slesvigske og 16 holstenske — der sagde ja uden tvivl i deres hjerte eller i hvert fald kun tog det forbehold, som deres modstand mod afgørelse ved stemmeflertal førte med sig« (s. 218). Det har sin interesse i denne sammenhæng at nævne, at Fritz Reventlow, der paa grund af en udenlandsrejse ikke kom til at deltage i »afstemningen«, men var en ivrig modstander af en fælles godsejererklæring, i juni 1795 skrev til Ernst Schimmelmänn, at der ikke var nogen grund til at tvivle om, at ingen vilde vove selv den mindste indsigelse imod en forordning om personernes frihed, naar der ikke skete indgreb i ejendomsretten til jorden (s. 129).

Forf. kritiserer sikkert med god grund Bernstorff, fordi han ikke indsaa nødvendigheden af at gennemføre forskellige af Fritz Reventlow foreslaaede hjælpeforanstaltninger og reformer, som maatte gaa forud for en almindelig ophævelse af livegenskabet. Baade Chr. D. Reventlow, Ernst Schimmelmänn og regeringskancelliet i Glückstadt — et kollegium af forstandige mænd, hvis sammensætning og funktioner bogen burde have orienteret læseren bedre om — saa her klarere end Tyske Kancellis præsident. Men dr. Hvidtfeldt løber — og det er ikke den eneste gang — vild i sine ræsonnementers spind af spegede traade, naar han i sit slutkapitel »Kampens resultater« skriver (s. 424): »een ting er givet, skulle livegenskabet virkelig forsvinde fra de to hertugdømmer, var det nødvendigt at faa fastsat en bestemt frist, 10, 15 eller 20 aar. Kunne A. P. Bernstorff ikke have faaet Fritz Reventlow med hertil, var der ingen mulighed for en indbyrdes aftale mellem de to mænd«. Det synes her glemt, at Fritz Reventlow overhovedet ikke ønskede nogen erklæring om, at livegenskabet skulde være afskaffet inden en bestemt fremtidsdato. Han vilde, at hver enkelt godsejer med pekuniær og anden støtte fra regeringen, naar hans forhold tillod det, skulle gennemføre forskellige reformer, som ophævede bøndernes tjenesteforhold og sikrede dem ejendom, hvor det var muligt, eller forpagtning paa billige vilkaar m.m. som forudsætning for deres personlige frihed. En principiel vedtagelse om livegenskabets ophævelse efter et fastsat tidspunkt var han imod, fordi bønderne let kunne blive trodsige og urolige, naar de vidste, at friheden ventede dem, og fordi hensynsløse godsejere, især ikke-reciperede, kunde udnytte mellemprioriteten til skade for bønderne (s. 123 ff., 126 ff.). Men det var netop en saadan prin-

cipiel vedtagelse, Bernstorff ønskede, før han gik i graven, og ogsaa fik gennemført. Der var et uoverstigeligt svælg mellem de to mænds synspunkter og ønsker, som udelukkede enhver aftale imellem dem. Samtalerne mellem Fritz Reventlow, Schimmelmann og Bernstorff i København i april-maj 1795 viste det (s. 127). Fritz Reventlow var vel smidigere og mere reformvenlig end broderen Cai, men der var ikke i grundsynspunkterne den forskel mellem dem, som forf. i sin gennemgang af brevvexlingen mellem dem og de to statsmænd i København i foråret og sommeren 1795 vil konstruere frem (jvf. s. 118 ff.).

Den passivitet i landbospørgsmaalet for hertugdømmernes vedkommende, som regeringen viste i tiden mellem Bernstorffs dod i juni 1797 og arbejdet med den endelige forordning af 19. dec. 1804, som bl. a. definitivt fastslog, at livegenskabet skulde ophøre fra 1. jan. 1805, giver dr. Hvidtfeldt de to konservative deputerede i Tyske Kancelli Cai Lorenz Brockdorff og grev Cai Reventlow, fra juli 1797 sin afdøde svigerfader A. P. Bernstorffs efterfølger som kancelliets præsident, hovedansvaret for (s. 260 ff.). Den forstes ansvar maa dog være ophørt, da han i dec. 1801 blev kansler i Glückstadt, Cai Reventlows fra dec. 1802, da han tog sin afsked som kancellipræsident, fordi han sluttede sig til sin broder Fritz i ridderskabets af denne ledede kamp mod regeringens skattepolitik i hertugdømmerne, hvorefter præsidentposten stod ledig, til Haderslevamtmanden J. S. Møsting i nov. 1804 udnævntes til embedet. Et spørgsmaal, som ikke rejses i bogen, er det, om ridderskabets modstand, med henvisning til dets gamle privilegier, mod at svare overordentlige skatter, som det ikke i forvejen havde godkendt (en strid, som i bogen kun omtales helt en passant), den af gentagne kriser prægede udenrigspolitiske situation 1798-1802 og de store militærreformer og -udgifter har bidraget til at gøre regeringen mere tilbageholdende m.h.t. landbosagen i hertugdømmerne. Hvorfor holdt kronprinsregenten ikke i disse aar Tyske Kancelli mere til ilden i denne sag? Passiviteten medførte, som forf. viser, at der 1797-1805 i tidsforpagnings- og inderstkontrakter som oftest af godsejerne blev indsat meget haarde vilkaar. Større mængder af bondejord blev dog samtidig ikke inddraget under hoved- eller avlsgaarde, som Fritz Reventlow havde udtalt frygt for.

Selvom det vel er kronprinsen, som i statsraadsmødet 23. juni 1797 i den kongelige resolution som svar paa den i hertugdømmerne nedsatte kommissions forestilling af 10. marts fik indsat ordene om, at kongen ønskede at maalet snart maatte blive naaet, og vilde agte enhver, som bidrog dertil, desto højere

(s. 264), var han øjensynligt da som senere først og fremmest optaget af militærordningen, nemlig af at den kongerigske ordning gennemførtes ogsaa i hertugdømmerne.

I skildringen af de forhandlinger, som førte til den endelige forordning af 19. dec. 1804 (s. 317 ff.), tillægger dr. Hvidtfeldt paa flere vigtige punkter kronprinsregentens indgriben en afgørende betydning. Det maa, hævder han, i statraadsmødet 2. november 1804, da Chr. D. Reventlow i følge sin dagbog var bortrejst, være kronprinsen, som fik ændret Tyske Kancellis forestilling derhen, at antallet af familiesteder med jord, som 31. dec. 1804 fandtes paa de enkelte adelige godser, ikke maatte formindskes »og især ikke antallet af de hele, halve og kvarte gaarde, bol og lignende steder, som findes paa hvert gods og beboes og indehaves af livegne, frigivne eller andre bønder«, og at hoveriet paa de adelige godser i hertugdømmerne, hvor det endnu ikke var sket, »snarest muligt skal fastsættes, og at ingen forpligtelse til ubestemt hoveri i fremtiden skal være tilladt« (s. 350 f.). Det svarer til principperne i forordningerne for kongeriget af 6. juni 1769, 25. marts 1791 og 6. dec. 1799 samt plakaten af 24. juni 1791, i hvilke, med undtagelse af den førstnævnte, rentekammerpræsident Chr. D. Reventlow som den store landbo-kommissions ledende medlem havde en afgørende andel.¹ Det var denne lovgivning, som var bestemmende for kronprinsens synsmaade ogsaa m.h.t. landboreformværket i hertugdømmerne. Iøvrigt indeholdt kancelliets forestilling bestemmelsen om, at antallet af familiesteder med jord ikke maatte formindskes. Og naar den tillod nedlæggelse eller sammenlægning af ladegaarde, forpagtersteder, hele, halve eller kvarte gaarde, bol eller lign., hvis der altid i stedet blev oprettet et andet familiested med mindst 3-6 tdr. land i udsæd — unægtelig en farlig ret at give godsejerne (s. 349 f.), var der blandt regeringsraaderne i Glückstadt (især hos J. G. Rønne og P. Mathiassen) blik for nødvendigheden af en mere eller mindre vidtgaaende beskyttelse af bønderbrugene (s. 332 ff.). Naturligvis tjener det kronprinsen til ære, at han saa stærkt, ud fra baade militære og humanitære motiver, fastholdt en ordning som den kongerigske. Men han havde dog i sin nærhed raadgivere, som kunde bestyrke ham i de nævnte synspunkter, i første linie Chr. D. Reventlow, Selv om denne ikke overværede statsraadsmødet 2. nov., falder det svært at tro at han ikke forinden med kronprinsregenten har drøftet spørgsmaalene om baade bondejordens beskyttelse og hoverifastsættelse i forbindelse med

¹ Hans Jensen: Anf. v., s. 179 ff., 184 ff.; jvf. Holm: Danmark-Norges Historie etc. II, 1. Del, s. 342 ff.; 2. Del, s. 420 ff.

reformerne i hertugdømmerne. Forholdet mellem de to mænd var jo endnu paa dette tidspunkt præget af gensidigt venskab og tillid.¹ Den nye kancellipræsident Møsting ønskede ogsaa en bestemmelse rettet imod udvidelsen af hoved- eller ladegaardsmarker ved henlæggelse af enkelte stykker jord fra bøndermarkerne uden særlig tilladelse. Kronprinsen fandt dog, som hans brev til Møsting af 17. dec. viser, ikke formuleringen af forordning og forestilling tilfredsstillende paa dette og nogle andre punkter. I hvilket omfang han her har støttet sig paa den nu til hovedstaden hjemvendte Reventlow, er ukendt. Da den endelige afgørelse i statsraadet blev truffet 19. dec., var rentekammerpræsidenten som statsminister til stede og lagde i følge sin dagbog ikke skjul paa, at han havde flere indvendinger mod forordningen, som han fandt »meget lidt bearbejdet«, bl. a. hvad angik bestemmelsen om henlæggelse af enkelte jordstykker fra bondegaarde til hovedgaardsjorden og hoveribestemmelserne. I det underskrevne exemplar af loven er der ved en tilføjelse taget hensyn til den sidste indvending. Der er desuden foretaget et par smaa rettelser ved hjælp af radering. »Disse rettelser«, skriver dr. Hvidtfeldt, »skyldes vel udtalelser af *kronprinsen* i Statsraadet« (s. 366). Dette kan kun blive en gisning. I hvert fald én af rettelserne — fra »opmaalingsregister« til »opmaalingsregister, udfærdiget af en autoriseret landmaaler« — smager dog ubetinget mere af rentekammer end af kronprins.

I overensstemmelse med de danske hoveribestemmelser og den kongelige resolution af 2. nov. 1804 paabød forordningen af 19. dec. 1804 i sin § 25 (jfv. § 23), at alle forpligtelser til ubestemt hoveri i hertugdømmerne fra 1. jan. 1805 skulle være ugyldige; iøvrigt, tilføjes der i § 26, skulde bestaaende retsgyldige kontrakter, ogsaa de, som omfattede bestemt hoveri, forblive i deres fulde kraft (s. 374). I statsraadmødet 19. dec. fik Chr. D. Reventlow, der ikke var uden blik for godsejernes vanskeligheder, i følge sin dagbog »afværget, at ikke arbejdet aldeles skulde ophøre paa de steder, hvor ingen forening kan sluttes med bønderne«. Dette foranledigede kancellipræsident Møsting til at udkaste en bestemmelse om, at hvor godsejere og bønder ikke kunde enes om en hoverigodtgørelse, »saa skal undersaatterne præstere det hidtil ydede hoveri, indtil afgørelsen derom er truffet«. Den endelige formulering blev dog, at der i tilfælde af uenighed skulde finde en kommissarisk afgørelse sted saa snart som muligt og senest før 1. maj — dette til dels i overensstemmelse med det af v. Eggers, nu overprokurør, udarbejdede forordningsudkast og det af den

¹ Linvald: Anf. v., s. 74 f.

kancellideputerede Heinzelmann fremsatte ændringsforslag (s. 365 f., s. 374). Da regeringen i Glückstadt siden frygtede, at indersternes holdning kunde føre til ikke-overholdelse af de bestaaende kontrakter, hvis endelig afgørelse ikke var truffet inden majdag, udstedte den d. 13. april 1805 paa egen haand et mandat, som indskærpede bestemmelsen i forordningens § 26, idet der tilføjedes at den ogsaa gjaldt mundtlige kontrakter. Desuden var der i stedet for »bestemt« hoveri indsat »ubestemt«. Da mandatet bragtes til kronprinsens kendskab, skrev han et brev til kansler Cai Lorenz Brockdorff, som lyner af vrede, enevældig monarkfølelse og krænkelighed over, at man har tilladt sig at ophæve kongens løfter i forordningen om afskaffelse af ubestemt hoveri. »Man har villet undergrave min yndlingssag, man har villet indføre menneskenes slaveri og slaa alle mine gode hensigter omkuld.« Han blidgjordes noget, da Brockdorff bedyrede at det drejede sig om en trykfejl,¹ men tilføjede i sit svarbrev, at han havde »mange sorgelige beviser paa, at mange i Holsten er imod denne sag« (s. 382–85). Disse breve er, som dr. Hvidtfeldt senere fremhæver, vidnesbyrd om, hvor stærkt bondefrigørelsen ogsaa i hertugdømmerne laa kronprins Frederik paa sinde (s. 432). Men bag ham stod i denne sag kancellipræsident Møsting, der meddelte ham mandatet, og vel ogsaa den i de paagældende forordningsparagrafer stærkt implicerede rentekammerpræsident og statsminister.

Naar forf. i bogens slutord giver A. P. Bernstorff og kronprinsregenten hovedæren for livegenskabets ophævelse (s. 432), har han for saa vidt ret, som det blev afgørende for denne reformgennemførelse, at indehaveren af kongerigernes enevoldsmagt og hertugdømmernes landsherre og monarkiets ogsaa i dets tyske dele højest ansete statsmand saa stærkt gik ind for den. Linvalds forsøg paa at skyde Bernstorff i baggrunden til fordel for Ernst Schimmelman,² bygger paa, at L. Bobé antog nogle breve fra 1795 fra Cai og Fritz Reventlow i det schimmelmansske arkiv for at være rettede til Schimmelman, mens adressaten, som dr. Hvidtfeldt paaviser, i virkeligheden er Bernstorff (Hvidtfeldt, s. 132, n. 75; s. 140, n. 105 og 107). Ernst Schimmelman omfattede dog uden tvivl sagen med større medmenneskelig varme end den køligere Bernstorff og havde, som sin ven Chr. D. Reventlow, mere blik for de andre af livegenskabsophævelsen nødven-

¹ Dr. Hvidtfeldt tager ikke klar stilling til rigtigheden heraf, skønt det maa have været hævet over enhver tvivl, at Brockdorff talte sandhed, hvad man da ogsaa i hertugdømmerne var klar over (jvf. s. 386).

² Anf. v. s. 265.

diggjorte reformer og støtteforanstaltninger. Hans tilknytning til søsteren og svogeren Baudissin og deres svigersøn J. P. Neergaard og den sidstnævntes forbindelse med Lawätz og hans igangsættende aktion i jan. 1795 er ovenfor omtalt. Kronprinsens indsats skal ikke forringes, men han maa dog bære sin andel af skylden for, at reformværket i saa høj grad stod i stampe 1797–1804.

Hvad Chr. D. Reventlow angaar, er der ingen tvivl om, at dr. Hvidtfeldt reducerer hans betydning utilbørligt. Han maa, som før nævnt, have haft en hovedandel i fremkomsten af Kamphøveners bog om domænereformerne 1787. Under sin langvarige tjenesterejse i hertugdømmerne maj–okt. 1796 bidrog han, som Charlotte Schimmelmans ventede sig af ham (i brev til hans søster Louise Stolberg i Tremsbüttel), til at »forskrække disse adelsmænd, som forsvarer livegenskabet».¹ Han gjorde det, som hans dagbog fra rejsen viser, bl. a. ved sin betoning, skarpere end Bernstorffs, men overensstemmende med Schimmelmans mandende ord til kronprinsen i brev fra efteraaret 1796 (Hvidtfeldt, s. 185 ff.), af at livegenskabets ophævelse var en pligt for statens overhovede, og at denne nødtes til at befale det ophævet uden godsejernes medvirken, hvis de ikke selv fremsatte forslag derom. Han lod forstaa, at han ønskede en ordning omtrent som den danske, saaledes at livegenskabet forsvandt af sig selv lidt efter lidt, aar for aar. 8. okt. 1796 besøgte han Kletkamp og havde en indgaaende samtale med dets ejer, den gamle greve og klosterprovst C. U. Brockdorff, formand i den nedsatte godsejerkommission. Selv om ridderskabets førstemand fandt ham »dansk af hjerte og sjæl» og selv var rodfæstet i de ridderskabelige traditioner — hvis aristokratiske konstitutionalisme jo ingenlunde var blottet for positive værdier, som Reventlow kunde anerkende (jfv. hans senere bitre kritik af Frederik VI.s kabinetsstyre) — var samværet mellem de to karakterfulde personligheder øjensynligt præget af ikke ringe gensidig sympati. Reventlow glædede sig over de humane reformer, hvormed den gamle hædersmand forberedte sine bønders frigivelse, og folte sig overbevist om, at Brockdorff ikke vilde gøre haard modstand mod livegenskabets ophævelse, naar man fra begge sider kom hinanden mest muligt i møde. Dr. Hvidtfeldt konstaterer, at grev Brockdorff og hans brodersøn, amtmand C. F. Brockdorff paa Schierensee »har været ude for en pression fra Reventlow» (s. 185). Efter al sandsynlighed har rentekammerpræsidentens udtalelser gjort indtryk ogsaa

¹ Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds IV, s. 161, cit. Hvidtfeldt, s. 103.

paa andre godsejere og haft deres andel i den begivenhedsrække, som førte til kommissionsforestillingen af 10. marts 1797 om ophævelse efter 8 aar. Dr. Hvidtfeldt bebrejder stærkt kommissionen og især dens formand, at den ikke foreslog regeringen forholdsregler, der kunde fremme de praktiske reformer. Han fremhæver imidlertid selv, at dette laa udenfor dens kommissorium (s. 254). Det var af mange grunde naturligt, at den, idet den til Bernstorff sendte de forskellige godsejeres besvarelser af spørgeskemaet, herefter gav ordet til regeringen i København. Var der tale om svigten, falder hovedansvaret derfor paa regenten og hans tyske kancelli.

Først under drøftelserne om forordningen af 19. dec. 1804 fik rentekammerpræsidenten lejlighed til efter evne at holde kronprinsen til ilden. Han var siden hovedmand for udarbejdelsen af den betydningsfulde paa de kongerigske principper byggede hoveriforordning for hertugdømmerne af 17. juli 1805.

Forsøger man imidlertid at se tingene i det helt store perspektiv, er det afgørende moment, at Reventlow, sammen med den norske retslærde Chr. Colbjørnsen den førende personlighed i den store landbokommission, er den eneste blandt de mænd, som fik mere afgørende indflydelse paa bondefrigørelsen i Holsten og Slesvig, der helt og fuldt var gennemtrængt af det menneske- og samfundssyn, som den danske reformlovgivning, indbefattet kornhandelens frigivelse, ophævelsen af slavehandelen og den levende interesse for folkeoplysning, der førte til skoleloven af 1814, gav udtryk, og som var vokset frem af mere og mere sejrige tendenser i aarhundredets dansk-norske aandsliv. Naturet og økonomiske overvejelser spillede deres rolle, hovedsagen var dog den aandens og hjertets dannelse, som stadig stærkere vandt magt over sindene i akademiker- og borgerstanden og derfra bredte sig til videre kredse, ogsaa indenfor godsejer- og bondestand.

Det er almindeligt i danske historiske fremstillinger at skildre det slesvig-holstenske livegenskabs ophævelse som en epilog til de store danske landboreformer. Nærmest mod dr. Hvidtfeldts vilje bestyrker hans bog rigtigheden af denne synsmaade.

I 1830 var der en bevægelse fremme i hertugdømmerne for dér til ære for Frederik VI. at rejse en bautasten, som skulle minde om livegenskabets ophævelse »som det vigtigste fremskridt hen i mod det bedre i det nye aarhundrede«. Tanken glædede kongen, som dog hellere saa pengene anvendt til afhjælpning af den nød, som misvækst havde skabt i marsklandene. Dr. Hvidtfeldt fremkaster den tanke, at holstenske og slesvigske bønder

nu kunde rejse kronprins Frederik et minde (s. 433). Rigtigere — og man tør tilføje: mere i den aldrende Frederik VI.s aand — vilde det være, om et saadant mindesmærke paa en eller anden maade symboliserede Danmarks og Norges nationale genier, til minde om, hvad ogsaa monarkiets tyske dele skyldte den statslige forbindelse med de to kongeriger. At det sikkert aldrig rejses, er en sag for sig. —

At denne recension er kommet til at indeholde en del polemik bør ikke bringe den kendsgerning i forglemmelse, at dr. Hvidtfeldts hidtil største værk i kraft af den vældige forskningsindsats og mange skarpsindige udredninger er en imponerende præstation. Ikke mindst gælder det de indtrængende afsnit om godsreformerne i hertugdømmerne 1765–1805, om det omfang, før 1805 ikke meget stort, i hvilket den kongelige kreditkasse af 1786 og laaneinstituttet for hertugdømmerne af 1801 ydede laan til fremme af reformerne, om tidsforpagtningens sejr over arvefæste og bonde-selveje undtagen i Nord- og Mellemslesvig og om indersternes kaar. Den evne til belysning, bl. a. ved statistiske undersøgelser, af økonomiske og sociale forhold, som han i flere tidligere arbejder har lagt for dagen, fornægter sig heller ikke her. Af meget stor interesse er den tanke, han udkaster (s. 405), at »parcelleringerne og maaske ogsaa andre forhold i forbindelse med reformerne i Angel kan have medført ændringer i de demokratiske forhold, som kan være en medvirkende årsag til det sprogskifte i Mellemslesvig, først og fremmest i Sydangel, som satte ind i årene før 1800«. Man maa oprigtigt ønske, at hans nye høje embede vil levne ham tid og kræfter til at gennemføre de nødvendige undersøgelser paa dette felt. Ingen anden dansk forsker vil have saa gode forudsætninger derfor.

Den tankevækkende sammenligning (s. 425–30) mellem den selvstændige bondestands kranke skæbne i 19. aarh. i andre ostalbingske lande og udviklingen i Slesvig og Holsten understreger endnu en gang, hvilken lykke det var for bønderne i de sidste, at de i kongerigets store reformtid havde den danske og norske konge som hertug og derfor nød godt af de danske landboreformers humane aand og lyse fremskridtstro.

C. O. Bøggild-Andersen
